

Мікіна О. Г.

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

СЕМАНТИЧНА ІСТОРІЯ ЛАТИНСЬКОГО ДІЄСЛОВА *CONVERSOR*

Протягом багатьох десятиліть у лінгвістичних студіях не втрачають актуальності напрями семантики, пов'язані з визначенням генези й аналізом розвитку значення, а також із пошуком закономірностей семантичної еволюції. Методика робіт, пов'язаних із цією проблематикою, перевірена часом, вона довела свою здатність розв'язувати надскладні завдання. Подібні дослідження проводилися на матеріалі лексем із різною семантикою у багатьох мовах. На особливу увагу заслуговують ті праці, в яких розглядаються динамічні процеси в давніх мовах, таких як народна латина або перші етапи неолатинських мов, оскільки саме шляхом аналізу розвитку значень від прамови до сучасного мовного стану відстежуються універсальні явища семантичної еволюції, притаманні індоєвропейським мовам загалом.

У цій статті розглянуто історію латинського дієслова *conversor*, яке походить від *vertō* 'повертати' (< і.-є. **uert-* 'повертати') і протягом семантичної еволюції пройшло шлях від дієслова дії та руху до повноцінного дієслова мовлення в романських мовах. Аналіз відбувається із залученням словників давніх і сучасних мов. Значення латинських і романських лексем проілюстровано прикладами з текстів різних епох. Простежено ланцюг семантичних трансформацій, що призвели до формування сучасного значення 'розмовляти', 'бесідувати' в італійських *conversare*, іспанських, португальських, каталанських, галісійських дієслів із формою *conversar*, французького *converser*, румунського *a conversa*. Зафіксовано схему семантичної еволюції від латини до сучасних романських мов: 'повертати' → 'обертати' → 'обертатися' → 'спілкуватися' → 'розмовляти, бесідувати'. Підкреслено необхідність продовження діахронічних досліджень лексичної семантики, формування повної класифікації й інвентаризації значеннєвих трансформацій лексем із подальшим укладанням словника семантичних універсалій.

Ключові слова: значення, семантична еволюція, семантична трансформація, семантична універсалія, латинська мова, романські мови, індоєвропейська прामова.

Постановка проблеми. Серед відомих у лінгвістиці векторів семантичної еволюції лексем, що привертають увагу фахівців порівняльно-історичного мовознавства, є такий, що показав не лише широке розповсюдження, але й типовість. Йдеться про розвиток значення 'розмовляти', 'бесідувати' на базі семантики дії та руху. Яскравий приклад подібної трансформації представляє формування семантики романських дієслів, які є рефлексамі латинської лексеми *conversor*. Логіка семантичної еволюції, її закономірний характер стають зрозумілими при аналізі поетапних змін значень лексем від прамови до сучасного стану. Історія *conversor* та його рефлексів складає предмет розгляду цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Дієслово *conversor*, утворене в межах латинської мови, є дериватом дієслова *vertō* (*vortō*), *vertēre* 'повертати' [3, с. 1070]. У давній літературі зустрічаються форми як із *e*, так і з *o* в корені лексеми. Так, манускрипти Плавта фіксують обидва варіанти [18, с. 1282]. Проте до 150 року до н.е. відбувся остаточний перехід до форми *vertō* (здебільшого це трапляється перед *s*, *t*, *r* [30, с. 667]).

Витоки *vertō* пов'язані з і.-є. **uert-*, що є розширенням кореня **uer-* 'повертати' [26, с. 1156; 27, с. 193], а отже значення праснови було збережене латинською лексемою. Взагалі **uert-* (**uert-*) демонструє значний морфологічний і семантичний потенціали. Індоєвропейські мови зберегли у своїх словниках багато лексем, що продовжили цей корінь. Окрім серії латинських слів, які наслідують **uert-*, наведемо лише деякі лексеми в інших мовах: д.-інд. *vartati(-tē)* 'крутитися, обертатися, котитися', *vartáyati* 'обертальний рух', *vartula-* 'круглий', лит. *vartyti*, лтс. *vartiti* 'повернути, перевернути', прус. *wartint* 'обертати', гот. *wairþan* 'ставати, робитися', нім. *warden* 'перетворюватися', д.-в.-н. *-wert-*, *-wart-* 'у напрямі проти', псл. **vortiti* 'повернути, повернутися', рос. *воротить* 'повернути, повернути назад', *вертеть* 'вертїти', укр. *вертїму*, *вертїти*, *вернути*, чес. *vratiti*, словц. *vratiti* 'повернути, відправити назад' [4, с. 358–360; 6, с. 144; 13, с. 492; 14, с. 529; 26, с. 1156–1157].

Широко представленим був корінь **uert-* і в латинській мові, де через дериваційні зміни

утворилася низка споріднених лексем, пор. *vertex* ‘найвища точка, вир, вихор’, *verticula* ‘зчленування, шарнір’, *vertigō* ‘обертання, кружляння, круговий рух’, *vertebra* ‘зчленування, суглоб, хребець’, *versūra* ‘обертання, повертання, поворот, загин, закруглення’ [3, с. 1069].

Від одного з рефлексів **uert-* – дієслова *vertō* ‘повертати’ в латинській мові походить серія складених слів, пор.: *advertō* ‘повертати, направляти; дорікати’, *ēvertō* ‘перекидати, перевертати’, *dēvertō* ‘повертати в бік, заїхати до’, *revertō* ‘приходити назад, повертатися’ [3, с. 37, 319, 382, 880; 18, с. 1281–1284] та інші. Від *vertō* утворилося також фреквентативне інтенсивне дієслово *versō* ‘котити, катати, укочувати, кружляти’, а від *versō* – відкладене *versōr* ‘кружляти, обертатися, жити серед’ [3, с. 1069].

Кожне складене дієслово, яке наслідує *vertō*, пройшло свої етапи словотвору, подібні до словотвору вихідної лексики. Таким чином, у мові з’явилася низка відкладених дієслів: *adversōr* ‘бути проти, протівитися, чинити опір’, *circumversōr* ‘обертатися’, *contrōversor* ‘сперечатися, дебатувати, полемізувати’, *dēversor* ‘робити зупинку, заїжджати до когось, жити в когось’, *inversor* ‘бути зайнятим в’ [3, с. 37, 189, 255, 319; 18, с. 1281–1284] та інші, серед яких і дієслово, яке в результаті довгої еволюції стало дієсловом мовлення в романських мовах – *conversōr* ‘знаходитися, жити, мешкати; спілкуватися з кимось, обертатися серед когось, бути в когось, мешкати з кимось; вести той чи інший спосіб життя’ [3, с. 258].

Частина лексем, які є рефlekсами **uert-* у латинській мові, вийшли з ужитку і не потрапили до романських мов. Так, попри свій потенціал дієслово *vertō* ‘повертати’ не витримало конкуренції з новим для латинської мови словом *tornō*, яке стало панроманською лексемою для передачі значення ‘повертати’. Його поява є типовим прикладом заміни споконвічних латинських лексем грецькими, що потрапили до словника в результаті запозичення вузької спеціальної термінології.

Так, в основі латинського дієслова *tornō* ‘повертати’ – іменник грецького походження *tornus* ‘свердло, різець для тесання, токарний верстат’ [3, с. 1019; 18, с. 1229], що є технічним запозиченням грецького *τόρνος* ‘знаряддя тесляра для зображення кола, циркуль, круговий рух’ [2, с. 1250; 9, с. 1126]. Цікаво, що серед лексем, які походять від **uert-*, є й такі, які виражають практично те ж значення, що й запозичене грецьке слово, наприклад, укр. *вертло* ‘свердло; рожен’ [4, с. 359], проте в романському ареалі заміщення спокон-

вічних латинських лексем на грецькі – звична річ. Взагалі роль Давньої Греції для всебічної європейської еволюції важко перебільшити. Все громадянське життя Європи пронизане грецькими запозиченнями. Відомо, що наука, техніка, філософія, мистецтво досягли виразності й точності завдяки грецькій термінології [1, с. 128] (про греко-латинські мовні контакти і грецькі запозичення до латинської мови див. [5]).

Дериваційні зміни латинських дієслів відповідним чином вплинули на їхні семантичні трансформації, пор.: *verto* ‘повертати’ > *converto* ‘обертати, вертити; змінювати напрямом; звертати’ > інтенс. дієсл. *converso* ‘обертати, вертити’ > відклад. дієсл. *conversor* ‘знаходитися, жити, мешкати; спілкуватися з кимось, обертатися серед когось, бути в когось, мешкати з кимось; вести той чи інший спосіб життя’ [3, с. 258, 1068, 1070; 18, с. 1282–1283; 23, с. 270–271; 24, с. 439]. Схематично подібний шлях семантичного розвитку має такий вигляд: ‘обертати’ → ‘обертатися’ → ‘спілкуватися’. Префікс *con-* (варіант *cum-*) ‘з, разом’ генерував сему спілкування, що спочатку призвело до розвитку значення ‘спілкуватися з кимось, мешкати з кимось’, а згодом – ‘розмовляти, бесідувати’ (мовленнєве спілкування), пор.: ‘спілкуватися’ → ‘розмовляти’.

Появу нового для *conversor* значення демонструє приклад із «Сатирикона» Петронія: “Non potui amplius quicquam gustare, sed *conversus* ad eum, ut quam plurima exciperem” [25, XXXVII] – «Я більше не міг нічого їсти, проте я *звернувся* до нього, щоб якомога більше дізнатися». Цілком зрозуміло, що в цьому випадку йдеться саме про значення ‘звертатися’, ‘заговорювати до когось’. До речі, в українській та російській мовах бачимо, що одні й ті ж дієслова мають як значення ‘обертатися, повертатися’, так і ‘звертатися’ (говорити, заговорити, просити), пор., укр. *звертається* та рос. *обратиться*.

Еволюцію семантики *conversor* цікаво побачити на прикладі окремих романських мов. Так, повною мірою розвиток мовленнєвого значення цієї лексики ілюструє італійська мова, де сучасне *conversare* означає ‘розмовляти, бесідувати’, а решта значень, що йдуть від латини, вважаються застарілими: ‘відвідувати’, ‘жити разом, жити (перебувати) у певному місці’ [31, с. 448].

Уперше це дієслово, яке є книжною лексемою [10, с. 293], фіксується у текстах XII ст. зі старими латинськими значеннями, зокрема ‘спілкуватися з кимось’. XIII ст. дає приклади дієслова зі значеннями ‘спілкуватися мовою, розмовляти’. У XIV ст.

згідно з Історичним словником італійської мови [29] дієслово *conversare* вже стало повноцінним синонімом базових італійських дієслів мовлення *dire* ‘говорити’ і *parlare* ‘розмовляти’.

Так, у праці невідомого автора “Pistole di Seneca Volgarizzate”, написаній тосканським діалектом староіталійської мови, знаходимо: “E’n questa tristizia è alcuna dolcezza, della quale ricordandoci del lor dolce *parlare*, e del lor giojoso *conversare*...” [29] – «У тій підступності немає ніякої м’якості, через що ми згадуємо, як ніжно вони *розмовляють* і як весело вони *бесіднують*...». Очевидно, що у наведеному реченні дієслова *parlare* і *conversare* вжиті як синоніми. Не менш переконливим доказом використання *conversare* як дієслова зі значеннями ‘говорити’, ‘розмовляти’ є уривок із «Порядку християнського життя» (“Ordine della vita cristiana”) Симоне Фідаті Кашийського, написаного у 1333 році умбрським діалектом староіталійської мови: “...e quanto umilemente *conversano* con Cristo, non contraddicendogli giammai, quando egli parlava” [29] – «...та наскільки смиренно *говорять* вони з Христом, вони ніколи не суперечили йому, коли він говорив».

Історія іспанського *conversar*, що фіксується у мові у 1495 році, подібна до італійського дієслова, оскільки тут така ж ситуація з дефініціями – основними є значення ‘бесідувати, розмовляти’, проте зберіглося й те, що було притаманне латинській мові, – ‘жити разом із кимось’ [16, с. 508].

Португальська мова фіксує *conversar* за одними джерелами у XIV ст. [11, с. 213], за іншими – лише у XVI ст. [22, с. 223]. Поява значення ‘розмовляти’ ілюструється у словнику Х. П. Мачадо прикладом із комедії А. Феррейри «Брішту»: “*converso* com meus amigos” [22, с. 223] – «*розмовляю* з моїми друзями», а цей твір написано у 1553 році. Повна поступова еволюція латинського *conversor* від значень, пов’язаних із дією, до мовленнєвої семантики не представлена у португальських текстах. Може, найпізніша поява дієслова *conversar* одночасно з класичними значеннями і новим романським дала підстави вважати, що це дієслово потрапило до португальської мови із французької [22, с. 223]. У будь-якому випадку серед дефініцій сучасного португальського дієслова немає тих, що були в латинській мові або збереглися як застарілі в італійській та іспанській мовах. Подібно до французької лексеми, нині *conversar* є основним португальським дієсловом зі значенням ‘розмовляти, бесідувати’ [17].

Якщо взяти до уваги часовий фактор, то запозичення в португальську з французької цілком можливе. На галльських теренах дієслово

converser відоме з XI ст., проте значення ‘бесідувати’, з яким це дієслово вживається нині, було відсутнє протягом як старофранцузького періоду [20, с. 129], так і більшої частини середньофранцузького. Воно фіксується у XVI ст. (1537 рік) [7, с. 156; 12, с. 196], отже вплив нового значення на португальську лексему не виключається.

Один із промовистих прикладів використання *converser* знаходимо у перекладі старофранцузькою мовою відомої праці імператора Фрідріха II Гогенштауфена «Про мистецтво полювання з птахами» (“De arte venandi cum avibus”) (XIII ст.):

“...quant il voient la face de l’ome, qui est espoantable a lor et as autres bestes, et il voient les autres choses qui *convercent* et demourent avec home, desqueils il ne sont pas acoustumei, il c’effroient” [21, с. 135] – «...коли вони бачать обличчя людини, яке є жахливим для них і для інших тварин, і вони бачать інших тварин, які *живуть* з людиною, до чого вони не звикли, вони лякаються». Таким чином, у той самий час, коли італійське *conversare* вживається як повноцінне дієслово мовлення, французьке *converser* поки ще зберігає лише старі латинські значення.

Сучасні каталанське й галісійське *conversar* також означають ‘бесідувати’ [8, с. 92; 15; 19, с. 475]. Каталанська лексема отримала своє значення під впливом французької лексеми, а галісійська – португальської. З огляду на значну кількість французьких лексем, запозичених до румунського словника, не викликає подиву наявність у румунській мові дієслова *a conversa* ‘розмовляти’ [28, с. 152], яке потрапило туди саме з французької мови.

Висновки і пропозиції. Аналіз романських дієслів мовлення дає підстави вважати семантичну еволюцію латинського *conversor* типовою. Так, розвитку за схемою **семантика дії, руху** → **семантика мовлення** дає також латинське дієслово *discurro* ‘бігати туди й сюди, бігати в різні боки’, яке вже в пізній латині мало значення ‘розмірковувати, розповідати, викладати’, що розвинулося в іт. *discorrere* ‘розмовляти, бесідувати, міркувати’, але й ‘думати’, ‘бігати туди й сюди’, фр. *discourir* ‘теревенити, базікати, патякати’ (периферія підгрупи зі значенням ‘розмовляти’), заст. ‘розмовляти, бесідувати’, ісп. *discurrir*, порт. *discorrer* ‘ходити, проходити, пробігати; текти; розмірковувати’, але неосн. ісп. *discurrir* ‘говорити про щось’, порт. *discorrer* ‘розмовляти, бесідувати’.

Вивчення лексики з погляду генези, подальшого розвитку, встановлення закономірностей семантичної еволюції має велике значення і широкі перспективи, оскільки дозволяє бачити

системність мови і наближає до встановлення мовних законів. Головною метою діахронічних досліджень лексичної семантики має стати яко-

мога повніша класифікація й інвентаризація значеннєвих трансформацій лексем із подальшим укладанням словника семантичних універсалій.

Список літератури:

1. Бертольди В. Греческий и латинский: языки, служившие средством передачи местных традиций и орудием колонизации в Западном Средиземноморье. *Новое в лингвистике*. Вып. VI. Языковые контакты. Москва: Прогресс, 1972. С. 120–129.
2. Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь. Репринт V-го издания 1899 года. Москва: Греко-лат. кабинет Ю. А. Шичалина, 1991. 1371 с.
3. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Москва: Русский язык, 1976. 1096 с.
4. Етимологічний словник української мови: в 7 т. Київ: Наукова думка. Т. 1. 1982. 632 с.
5. Мікіна О. Г. Греко-латинські мовні контакти крізь призму семантичної еволюції. *Парадигма пізнання: гуманітарні питання*. 2016. № 8(19). С. 72–89.
6. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. Москва: Русский язык. Т. 1. 1999. 623 с.
7. Bloch O., Von Wartburg W. Dictionnaire étymologique de la langue française. P. 2004. 682 p.
8. Castro Macía L. Dicionario Xerais Castellano-Gallego. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 2007. [XXII], 373 p.
9. Chantraine P. Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots. Paris: C. Klincksieck, T. 1968. [XVIII], 1368 p.
10. Cortelazzo M. L'Etimologico minore DELI Dizionario etimologico della lingua italiana di Manlio Cortelazzo e Paolo Zolli. Bologna: Zanichelli, 2004. 1440 p.
11. Cunha A. G. da. Dicionário Etimológico Nova Fronteira da língua portuguesa. Rio de Janeiro: Editora Nova Fronteira, 2003. 940 p.
12. Dauzat A., Dubois J., Mittérand H. Nouveau Dictionnaire étymologique et historique. Paris. 1973. 814 p.
13. Derksen R. Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon. Leiden. Boston: Brill, 2008. 684 p.
14. Derksen R. Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon. Leiden. Boston: Brill, 2008. 726 p.
15. Dicionario da Real Academia Galega. URL: <http://www.realacademiagallega.org/dicionario> (дата звернення: 11.02.2021).
16. Dicionario del uso de español en España y America. Barcelona: VOX, SPES Editorial, 2002. 2022 p.
17. Dicionário Priberam da Língua Portuguesa. URL: <http://www.priberam.pt/> (дата звернення: 11.02.2021).
18. Ernout A., Meillet A. Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. Paris: C. Klincksieck, 1951. [XXII], 1385 p.
19. Fabra P. Dicionari general de la llengua catalana. Barcelona: Edhasa, 1986. 1787 p.
20. Greimas A. J. Dictionnaire de l'ancien français. Le Moyen Age. Paris: Larousse, 1994. 630 p.
21. Holmér G. Traduction en vieux français du De arte venandi cum avibus de l'empereur Frédéric II de Hohenstaufen. Lund: Carl Bloms Boktryckeri A.-B., 1960. 331 p.
22. Machado J. P. Dicionário etimológico da língua portuguesa: 5 vols. Lisboa, 1977, v. 2. 2379 p.
23. Niermeyer J. F. Mediae Latinitatis Lexicon Minus. Leiden. 1976. [XIX], 84, 1138 p.
24. Oxford Latin Dictionary. Oxford. 1968. 2126 p.
25. Petronius. Satiricon. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/petronius1.html> (дата звернення: 11.02.2021).
26. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern, München: Francke Verlag, 1959. Bd. I. 1182 S.
27. Roberts E. A., Pastor B. Dicionario etimológico indoeuropeo de la lengua española. Madrid: Alianza Editorial, 2001. 360 p.
28. Șăineanu C. Dictionnaire français-roumain. Bucarest: Cartea Românească, 1921. 916 p.
29. Tesoro della Lingua Italiana delle Origini. Il dizionario storico della lingua italiana. URL: <http://tlio.ovi.cnr.it/> (дата звернення: 11.02.2021).
30. Vaan M. de. Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages. Leiden. Boston: Brill, 2008. 825 p.
31. Zingarelli N. Vocabolario della lingua italiana. Bologna: Zanichelli, 2006. 2176 p.

Mikina O. G. SEMANTIC HISTORY OF THE LATIN VERB *CONVERSOR*

Semantics areas related to the definition of genesis and analysis of the development of meaning, as well as the search for patterns of semantic evolution, have remained relevant in linguistic studies for many decades. The methodology of the works related to this issue is time-proven given it has demonstrated its ability to solve

extremely complex problems. Similar studies have been conducted based on lexemes with different semantics in many languages. Particular attention should be given to those works that study the dynamic processes in ancient languages, such as Vulgar Latin or the first stages of neo-Latin languages since the universal phenomena of the semantic evolution inherent in the Indo-European languages in general are traced via analysis of the development of meanings from the proto-language to the modern languages.

*The given article studies the history of the Latin verb **conversor** originating from **vertō** 'turn' (< i.-ε. ***uer-** 'turn'), which has passed the path from the verb of action and movement to the full verb of speech in Romance languages during its semantic evolution. The analysis involves studying of dictionaries of ancient and modern languages. The meaning of Latin and Romance lexemes is illustrated by examples from texts of different eras.*

*The article traces the chain of semantic transformations that led to the formation of the modern meaning 'to talk' of the Italian **conversare**, Spanish, Portuguese, Catalan, Galician verbs with the form **conversar**, French **converser**, Romanian **a conversa**. The scheme of semantic evolution from the Latin to the modern Romance languages is fixed: 'turn' → 'flip' → 'turn oneself' → 'communicate' → 'talk'. The necessity of continuation of diachronic researches of lexical semantics, formation of full classification and inventory of semantic transformations of lexemes with the subsequent compiling of a dictionary of the semantic universals is emphasized.*

Key words: *meaning, semantic evolution, semantic transformation, semantic universal, Latin language, Romance languages, Indo-European proto-language.*